

Aktuelni teorijski problemi zemljoradničkog zadrugarstva u Jugoslaviji

Aleksandar Raič

I. JUGOSLOVENSKO ZADRUŽNO PITANJE

Formulišući ulogu zadruga u razvoju kooperacije, E. Kardelj je 1959. godine izrazio sumnju u to »da će i za razvijene oblike kooperacije, odnosno socijalističkih ekonomskih odnosa, zadruga i dalje ostati opšti zajednički organizacioni okvir ili ne«¹. Budućnost je trebala da pruži odgovor na ovo pitanje. Po svemu sudeći, razvoj kooperacije i tendencije u vezi sa potiskivanjem zadruga iz tog razvoja u poslednjim godinama daju pravo Kardeljevoj sumnji u pogledu nužnosti zadruga kao »opšteg zajedničkog organizacionog okvira« kooperacije. Integracija zadruga sa kombinatima, prehrambenom industrijom i trgovinom, kao i širenje kooperacije izvan okvira zadruga, pokazuju da u Jugoslaviji danas zadruga nije neophodan činilac razvoja kooperacije u poljoprivredi.

Ulogu zadruga u razvoju kooperacije možemo utvrditi imajući u vidu Kardeljevu definiciju kooperacije kao »prelaznog ekonomskog odnosa koji proizvodni proces rastavlja od realizacije zemljišne sopstvenosti«.² Kooperacija nije shvaćena po sebi kao ciljani model socijalističkog razvoja sela. Ona je imala zadatak samo da pripremi tlo za dublju socijalizaciju sela, stvarajući uslove za industrijalizaciju i razvoj krupne industrijalizovane poljoprivrede. Kooperacija je shvaćena kao »tipična prelazna pojava« koja se ne razvija ka nekom savršenstvu, nego svojim razvojem stvara uslove sopstvene negacije. Socijalistički ekonomski odnosi razvijaju se kao »transcedentni« produkt kooperacije.

Kooperacija je dakle uzeta kao glavni instrument socijalističke države kojim je moguće usmeravati, olakšavati i ubrzavati kretanje ka krupnoj, industrijalizovanoj poljoprivredi koja treba da supsumira³ seljačku situ

¹ E. Kardelj: *Problemi naše socijalističke politike na selu*, Beograd, 1960, str. 295.

² Isto, str. 296.

³ U kapitalizmu sitnorobni proizvođač nužno prihvata kategorije ekonomskog ponašanja toga vladajućeg sistema. Kako Marks piše »u kapitalističkom načinu proizvodnje nezavisni seljak ili zanatlija podeljen je na dve osobe. Kao posednik sredstava za proizvodnju on je kapitalista, kao radnik — on

poljoprivredu bez vanekonomskih zahvata u privatnu zemljišnu svojinu. U suštini je reč o kontrakt-sistemu, u savremenoj zapadnoj literaturi poznatom kao vertikalna integracija farmerske poljoprivrede.

Do kraja razvijena kooperacija nije imala zadatak da transformiše seljaka u socijalističku društveno-ekonomsku kategoriju. Njen krajni rezultat je doduše trebao da dovede poljoprivredu u izjednačeni položaj sa industrijom, ali kvalitet toga položaja nije morao da bude »čisto« socijalistički. Položaj kontrakt-farmera u okviru vertikalne integracije u savremenoj kapitalističkoj poljoprivredi ukazuje na mogući kvalitet izjednačenja seljaka-kooperanta sa industrijskim radnikom.

Zadruga je u Kardeljevoj koncepciji kooperacije dobila, bar za početnu etapu razvoja, ulogu socijalizacionog mehanizma koji treba da otkloni neutralni sistemski karakter kooperacije. Zadruga je imala zadatak da obezbedi postepenu horizontalnu integraciju seljačke poljoprivrede. Taj zadatak, međutim, nije bio nikada posebno naglašavan u Kardeljevoj koncepciji kooperacije. Baš suprotno, zadrugarstvo je izgubilo karakter samozaštitnog pokreta seljaštva, zadružnu svojinu je zamenila državno-zadružna akumulacija društvenih fondova krupnih sredstava za proizvodnju u poljoprivredi.

U Kardeljevoj koncepciji zadrugarstvo je dobilo prvenstveno funkciju razvoja vertikalne integracije seljačke poljoprivrede. Uključivanje seljačke poljoprivrede u socijalistički samoupravni sistem trebalo je da se ostvari posredstvom razvoja zadruge u poljoprivredno-prerađivački kombinat. Razvijajući kooperaciju na osnovu društvenih fondova modernih proizvodnih sredstava, zadruga je trebala da se razvija kao socijalistički proizvodni centar-integrator. Obuhvatajući svojim kontrakt-sistemom sve totalnije procese proizvodnje na seljačkom gazdinstvu i potiskujući seljaka iz većine radnih procesa na njegovom posedu, zadruga je istovremeno trebala da orijentiše seljaka-kooperanta na poslove u okviru svojih poljoprivrednih i industrijsko-poljoprivrednih pogona i preduzeća.

Taj proces je u krajnjoj konzekvenci trebao da dovede do višestruke transformacije seljaka-kooperanta. Pre svega on je svojim ekonomskim interesom imao da bude vezan za funkcionisanje kao radnik na društvenim sredstvima za proizvodnju, nasuprot ekonomski degradiranom interesu za realizaciju zemljišnog vlasništva. To bi značilo da je seljak transformisan u radnika profesionalca u okviru zadružnih pogona i preduzeća. U tom svojstvu kooperant više ne bi bio izolovan od samoupravljanja nego bi bio uključen u socijalističku samoupravnu asocijaciju kao njen punopravan član.⁴

Na taj je način zadruga, razvijajući se kao element socijalističkog agribusinessa, dobila ulogu osnovnog sistemskog faktora na selu. Ona je obezbeđivala socijalistički samoupravni karakter kooperacije, tj. predstavljala je transformacioni mehanizam ugrađen u kontrakt-sistem. Takvu ulogu zadruga je dobila zbog svoje masovnosti i tradicionalne blizine seljaku. Seljak

je svoj sopstveni najamni radnik. On plaća, dakle, sebi svoju najamninu kao kapitalista i izvlači svoj profit iz svog kapitala. Možda plaća sebi i jedan treći deo kao zemljoposjednik (rentu) ...» Iako u ovom slučaju sredstva za proizvodnju nisu kapital, niti je seljak prema njima najamni radnik, on svoj dohodak (jedan njegov deo) ne ostvaruje zahvaljujući samo svom radu. »Da on može prisvojiti ceo proizvod svoga rada i da pretek vrednosti njegovog proizvoda iznad prosečne cene njegovog dnevnog rada ne prisvaja neko treći, no to ne duguje svome radu — u tom pogledu on se ničim ne razlikuje od drugih radnika — nego okolnosti što poseduje sredstva za proizvodnju.« Razvoj krupne robne proizvodnje otuda prirodno vodi podređivanju sitnorobnih proizvođača pod zakonitosti te proizvodnje. Takvo ponašanje sitnorobnih proizvođača na način koji odgovara zakonitostima krupnorobnog načina proizvodnje, koji se u suštini razlikuje od njihovog načina proizvodnje, izražava njihovu supsumpciju od strane nadređenog sistema proizvodnje. Teoriju supsumpcije šire je razvio H. Cholaj u delu: *Procent jako kategorija ekonomska w gospodarski chlopskiej*, Warszawa, PWE, 1963.

⁴ E. Kardelj, op. cit., str. 297.

je u zadrugi gledao još uvek »svoju« organizaciju usmerenu ka zaštiti njegovih sitnosopstveničkih interesa. U njenim fondovima modernih sredstava za proizvodnju, seljaci vide sopstveni servis, otuđena akumulirana sredstva sopstvene ekonomije. Otuda tzv. sitnosopstvenička stihija koja je od samih početaka kooperacije dovodila do preliivanja zadružne društvene akumulacije u dohodak seljaka-kooperanata. Događalo se to uglavnom posredstvom subvencioniranja mašinskih usluga na račun marže i društvenih subvencija zadružne delatnosti.

Zadruga nije formulisana kao klasično udruženje privatnih sopstvenika zemlje, zasnovano na delimično zajedničkom snošaju rizika. Otuda je razvoj zadruga doveo do odumiranja zadružne svojine u interesu jačanja društvene svojine kao materijalne baze kooperacije. Ovo je bitan aspekt zemljoradničkog zadrugarstva u Jugoslaviji. To više nije zadružni pokret sitnih proizvođača roba u poljoprivredi, nego instrument neposredne socijalizacije. Zadruga nije dobila zadatak ostvarivanja neposredne horizontalne veze između seljaka, nego baš suprotno — trebala je da obezbedi pojedinačno vezivanje seljaka-kooperanata sa društvenim fondom sredstava za proizvodnju, rastavljajući seljaka od privatne svojine na zemlju. Horizontalna integracija trebala je da se ostvari kroz negaciju privatne svojine, a ne kroz jačanje ove svojine u vidu kolektivne privatne svojine zadrugara, nasuprot socijalističkoj društvenoj samoupravnoj svojini. Na ovaj način koncipirana, zadruga je značila bitnu metamorfozu klasičnog zadrugarstva.⁵

Dvojna uloga zadruge (supsumaciono-preduzetna i integrativno-asocijativna) nije joj davala značaj isključivog faktora u tom razvoju. Organizacioni okvir kooperacije mogao je da bude i kombinat — pogotovo u vreme kada je u Jugoslaviji ostvarena široka agroindustrijska kombinacija. Uslov transformacije seljaka-kooperanta u profesionalizovanog radnika-samoupravljača socijalističkog agribusinessa nije zadružni tip ekonomske organizacije, nego je to supsumpciona sposobnost integratora u odnosu na dovoljno brojnu masu kooperanata. Što se ostvari totalnija supsumpcija, što je materijalna baza kooperacije bliža potpunoj profesionalizaciji seljaka i odvajanju od privatnog zemljoposeda, tim je i socijalizacioni efekt potpuniji. Otuda zadruga nije mogla da se održi kao posebna, specifična organizacija nasuprot ostalim oblicima društvenih poljoprivrednih organizacija. Kooperaciju su počeli uspješno da organizuju i kombinati, prerađivačka industrija i trgovina.

Pored zadruge, oblik organizacije kooperacije koji zadovoljava funkcije koje je zadruga dobila u okviru Kardeljeve koncepcije zadrugarstva — imale su i radne jedinice u poljoprivredno-industrijskim kombinatima, poljoprivrednim dobrima, industrijskim i trgovačkim organizacijama za kooperaciju. Mnoge samostalne zadruge su se integracijom sa kombinatima preobrazile u takve jedinice i pogone za kooperaciju. Zato se postavlja potreba da se utvrdi u čemu su bitne razlike zadrugarstva kao klasničkog pokreta sitnih robnih proizvođača, koji su istovremeno privatni vlasnici zemlje i

⁵ »Kroz radničko samoupravljanje i kooperaciju kao formu proizvodne saradnje između individualnog poljoprivrednog proizvođača i zadruge (u kojoj se utelotvoruju interesi društvene zajednice) — zemljoradnička zadruga se definitivno odvajala od dosadašnjeg, uobičajenog, klasičnog tipa zadruge. Ona na taj način, međutim, ne prestaje da postoji već se korenito preobražava, odnosno, penje na viši stepen ekonomske organizacije socijalističkog karaktera. Zemljoradničke zadruge u našim društvenim uslovima prestaju da budu servis inokosnog seljačkog gazdinstva . . . Kroz karakteristične faze evolucije zemljoradničke zadruge ukazuje se i put koji vodi rešenju osnovne protivurečnosti zadružne organizacije: zadruge koja u sebi nosi jednovremeno elemente udruženja i elemente preduzeća.« M. Vučković: *Radničko samoupravljanje u zemljoradničkom zadrugarstvu*, Beograd, 1961, str. 89.

sredstava za proizvodnju, i samoupravne organizacije preduzeća koja se zasniva na društvenoj samoupravnoj svojini.

Ne može se reći da je sadašnje stanje zadrugarstva u Jugoslaviji rezultat degeneracije nekakvog »pravog« zadrugarstva, kako to tvrdi dio učesnika u diskusiji o jugoslovenskom zadrugarstvu. Videli smo da Kardeljeva koncepcija zadrugarstva uključuje upravo takvu metamorfozu zadrugarstva koja prevazilazi klasični samozaštitni karakter ovoga tipa ekonomske organizacije. Može se postaviti pitanje o sposobnosti zadruga da se razviju u kombinata koji će samostalno da funkcionišu u okviru kooperativnog sistema kao transformacioni mehanizmi. Takođe se može postaviti pitanje u kojoj su meri zadruge u stanju da obezbede dovoljno brz tempo supsumpcije svojih kooperanata i na toj osnovi razdvajanje procesa proizvodnje na zemlji kooperanata od ekonomske realizacije privatne svojine na tu zemlju. Konačno, može se postaviti pitanje da li zadruge, zadržavajući neke elemente klasičnog zadrugarstva, predstavljaju uspešniji organizacioni okvir socijalizacije kooperanata nego što je to oblik kombinata ili drugih samoupravnih društvenih organizacija.

Treba konstatovati bitnu razliku između koncepcije »novog zadrugarstva«, koja teži obnovi zadrugarstva kao udruženja sitnih vlasnika zemlje, i koncepcije koja traži učvršćenje položaja zadruga kao organizatora kooperacije, produbljiivanja te uloge zadruga, uz obezbeđenje stimulanasa da se seljake-kooperante angažuje u samoupravnim procedurama zadruge. To su dve bitno različite koncepcije, iako se one za sada isprepliću. Prva je, posmatrana kroz prizmu Kardeljeve koncepcije, korak nazad. Ova se koncepcija jasno oslanja na tvrdnju o sposobnosti seljačkog gazdinstva za efikasan razvoj u pravcu proširene reprodukcije, visokog nivoa proizvodnosti rada, zbog čega traži angažovanje društvenog kapitala u stimulaciji krupnog individualnog robnog proizvođača u poljoprivredi. To je koncepcija zadrugarstva koja se oslanja na farmerizaciju seljačke poljoprivrede.

Možemo reći da se problem daljeg razvoja zemljoradničkog zadrugarstva u Jugoslaviji u osnovi svodi na pitanje: na koji način ostvariti obuhvatniji proces totalne kooperacije, uz afirmaciju samoupravnih oblika organizacije kooperacije? Ne radi se o problemu obnove »klasičnog« zadrugarstva, jer bi to značilo postavljanje pitanja koja ne vode bitnom rešavanju socijalizacije sela. Potrebno je pronaći putove produbljiivanja uloge zadružnih formi organizacije kooperacije u cilju izvršavanja njihovih socijalističkih zadataka.

II. ZEMLJORADNIČKO ZADRUGARSTVO I RAZVOJ SOCIJALISTIČKOG SADRŽAJA KOOPERACIJE

Postavljajući zadružno pitanje u Jugoslaviji, utvrdili smo da to pitanje kao bitan problem implicira iznalaženje samoupravno-socijalističkog oblika ekonomske organizacije sitnih robnih proizvođača u poljoprivredi. Pretpostavka od koje se u okviru jugoslovenskog samoupravnog sistema polazi prilikom rešavanja ovoga problema jeste da konflikti suprotnih interesa seljaka i radnika nemaju antagonistički karakter i da se zbog toga mogu rešavati demokratskim (samoupravnim) putem a ne »klasnom borbom«. Pri tome se ne gubi iz vida da upravo u seljačkoj poljoprivredi postoje značajni ostaci starih društvenih odnosa u sistemu proizvodnih odnosa, kao i činje-

nica da prelazni oblici u ekonomskim odnosima (koje razvoj socijalizma u nerazvijenoj agrarnoj zemlji ne može da izbegne) rađaju tendencije ka re-stauraciji staroga.⁶

Samoupravni socijalizam i zadrugarstvo

Suštinska metamorfoza jugoslovenskog zadrugarstva od »klasičnog« oblika samozaštite sitnorobnih proizvođača — privatnih vlasnika zemlje — u oblik ekonomske organizacije u kome se odvija ukidanje privatne svojine na zemlju i neposredna socijalizacija seljaštva, odnosno postepena supsumpcija sitnih robnih proizvođača posredstvom njihove vertikalne integracije, odigrala se u momentu kada je faktički ukinuta zadružna svojina i svojinska prava nad područstvljenim viškom rada, odnosno kada su vrednosti koje on stvara u okviru kooperacije prenete na kolektive stalno zaposlenih radnika u zadružnim pogonima. Ova metamorfoza zadruge postavila je u centar društveno-ekonomskih procesa u kooperaciji rešavanje konflikata i protivrečnosti koje nužno rađa područstvljavanje viška rada neposrednih poljoprivrednih proizvođača-kooperanata. Konfliktni karakter ovih procesa u jugoslovenskom zemljoradničkom zadrugarstvu, naročito supsumpcioni efekti i dominacija koju rađa razvoj vertikalne integracije u poljoprivredi, doveli su u pitanje samu činjenicu postojanja zadrugarstva u Jugoslaviji.

U poslednje su se vreme u širokoj diskusiji o zemljoradničkom zadrugarstvu u Jugoslaviji pojavila gledišta koja negiraju stvarni zadružni karakter sadašnjih privrednih organizacija koje nose naziv poljoprivrednih zadruga.⁷ Osnovni argument ovakve negatorske ocene jugoslovenskog zemljoradničkog zadrugarstva nalazi uporište u činjenici da neposredni poljoprivredni proizvođači-kooperanti faktički ne učestvuju u samoupravljanju, tj. nemaju kontrolu nad područstvljenim viškom rada akumuliranim u zadružnim fondovima. Učešće seljaka u zadružnom samoupravljanju je zaista nominalno, iako je zakonom predviđeno učešće seljaka u zadružnim organima samoupravljanja. U Jugoslaviji je u 1970. godini na taj način bilo izabrano 13,528 seljaka-zadrugara u zadružne savete, pored 15. 216 stalnih radnika zadruga.

U osnovi negativne ocene o zadružnoj društveno-ekonomskoj sadržini današnjeg jugoslovenskog zemljoradničkog zadrugarstva nalazi se stav da je radničko samoupravljanje (zasnovano na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju) i zadružno samoupravljanje (koje se poistovećuje sa »klasičnim« zadrugarstvom koje područstvljava samo neznatan deo privatne svojine u zadružnu svojinu) u osnovi identično. Ovo je osnovni stav koji proističe iz ocene jugoslovenskog samoupravnog sistema kao specifične vrste zadrugarstva (asocijacionizma). Takvu ocenu jugoslovenskog sistema dao je američki politekonomista P. Svizi, ističući da slabljenje centralnog državno-svojinskog monopola na račun samoupravnog osamostaljivanja radnih kolektiva faktički znači uspostavljanje specifične grupne svojine zadružnoga tipa.

Teorijska »odbrana« jugoslovenskog socijalističkog sistema mora istaći dva osnovna argumenta. Prvo, kolektivno-zadružna svojina je oblik socijalis-

⁶ E. Kardelj: *Ekonomski i politički odnosi u samoupravnom socijalističkom društvu, Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, Sarajevo, 1971, str. 19.

⁷ »Od poznatih specifičnosti koje su karakterisale zemljoradničke zadruge do pred IX plenum SSRNJ (1959) i nešto posle njega, ostalo je veoma malo i to više u simboličnim razmerima. Faktički, radni kolektivi i organi samoupravljanja zem. zadruga objektivno su usmereni u pravcu jačanja funkcija privrednog preduzeća u zadrugama, a time i skoro potpunog osamostaljivanja radnih kolektiva u privrednoj aktivnosti, od značajnijeg uticaja individualnih gazdinstava.« S. Čukanović: *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, Beograd, 1971, str. 98.

tičke svojine, na njenim se osnovama razvijaju, doduše sporije i posredstvom niza prelaznih oblika, bitna svojstva socijalističkih produkcionih odnosa. Zadrudni tip socijalističke svojine omogućuje postepen razvoj socijalističkih karakteristika proizvodnih odnosa, i pogodan je za nerazvijenu agrarnu zemlju u kojoj je seljaštvo bilo masovan učesnik socijalističke revolucije. U takvoj su zemlji metodi »klasne borbe« neprihvatljiviji za rešavanje ostataka klasnih sukobljavanja i blažih oblika suprotnosti interesa radnika i seljaka. Drugo, što je bitnije, državno-svojinski monopol kao jedina alternativa samoupravnog sistema takođe predstavlja specifičan oblik grupne svojine, pošto centralizacija i podvođenje radnih kolektiva pod rigorozan mehanizam administrativnog upravljanja otuđenim viškom rada celog društva rađa tendenciju osamostaljenja posebnog birokratsko-tehnokratskog sloja koji nastupa kao titular društvene svojine.

Kritika »zadrudnog« karaktera jugoslovenskog samoupravnog sistema očigledno polazi sa dogmatskog stanovišta, prema kome je samo državno-svojinski monopol isključivi oblik potpune (zrele) društvene svojine. Stanovište koje razvoj socijalizma posmatra kao proces, a koje je veoma jasno izrazio O. Lange svojom odredbom dogmatske i anarho-sindikalističke deformacije socijalizma,⁸ pravi bitnu razliku između zadrudne privatno-kolektivne svojine izrasle na tlu anarho-sindikalističke deformacije socijalizma, i društveno-samoupravne svojine koja nalazi oslonac u procesu integracije opštedruštvene svojine uz slabljenje ingerencije držano-svojinskog monopola. Društveno-samoupravnu svojinu treba pojmiti kao niz evolutivnih oblika društvene svojine, čiji je najjednostavniji oblik zadrudna svojina.

Proces integracije društvene svojine u jugoslovenskom samoupravnom sistemu izražava se, prema E. Kardelju, kroz raznovrsne proizvodne i ekonomske odnose, čija su bitna svojstva:

1. sredstva za proizvodnju i društvenu reprodukciju su zajednička materijalna baza i sredstva za rad svih radnika;
2. podruštvljeni višak rada je pod ekonomskom i političkom kontrolom radnika i radnih kolektiva, što znači da se društveni dohodak realizuje u dohotku radnih ljudi i radnih organizacija;
3. lični dohodak radnika oblikuje se u određenoj srazmeri sa ukupnim rezultatima njegovog rada, tekućim i minulim;
4. postepeno jača uloga onih sredstava zajedničke ekonomske i socijalne potrošnje koja — na načelima uzajamnosti i solidarnosti — utiče na ujednačavanje opštih uslova rada, na ovladavanje tržišnom stihijom, na smanjivanje ekonomskih i socijalnih razlika.⁹

Ukoliko bi kritika jugoslovenskog samoupravnog sistema bila opravdana, trebalo bi da postoji identičnost ili bitna sličnost ovih odredbi procesa samoupravne integracije društvene svojine sa zadrudnim principima. Imaju-

⁸ »U početnom stadijumu razvoja socijalizma ... principijelno su moguće dve deformacije: 1) deformacija birokratskog centralizma i 2) deformacija grupnosti ... Birokratsko-centralistička deformacija ... nastala u periodu velikog napona socijalističke industrijalizacije ... rodila je izopačenost u obliku preterane birokratske centralizacije formi upravljanja čak i tada, kada te forme ne samo da nisu bile potrebne nego su naprotiv kočile dalji razvoj narodne privrede ... Deformacija grupnosti ... izražava se u obliku težnje ka preobražaju državnih socijalističkih preduzeća de facto u grupnu svojinu kolektiva tih preduzeća ... Ona nastaje kao mogućnost u državnom sektoru onda, kada se princip radničkog samoupravljanja interpretira kao princip koji u krajnjoj liniji vodi do predaje preduzeća zaista u grupnu svojinu radnog kolektiva, kada preduzeće prestaje da deluje kao poverenik opštedruštvene svojine koja mu je poverena na upravljanje, i deluje kao grupni samostalni vlasnik ... U oblasti zadržavanja deformacija grupnosti poprima oblik autonomističke deformacije ...« O. Gange: »Uloga zadržavanja u izgradnji socijalizma«, *Spółdzielczość w Polsce Ludowej*, Warszawa, ZW CRS, 1969, str. 14-15.

⁹ E. Kardelj, op. cit., str. 20.

ći u vidu principe koje je 1937. godine utvrdio politički kongres Međunarodnog zadružnog saveza,¹⁰ a koje je u osnovi obnovio bečki kongres MZS 1966. godine, možemo ukratko analizirati razlike samoupravnog socijalističkog sistema i zadrugarstva. Učinićemo to na primeru tri najbitnija zadružna principa.

Korelat principa otvorenog članstva može u izvesnoj meri da se nađe u samoupravno-socijalističkom principu jednakog prava na rad. Svi članovi socijalističkog društva imaju u principu jednako pravo na opredmećivanje svoje radne snage korišćenjem raspoloživih sredstava za proizvodnju. Ali, ograničenost tih sredstava nameće nužnost ekonomije sredstava koja stoje na raspoloženju već zaposlenih radnika. Samo ukoliko ekonomski interes samoupravne grupe radnika to traži, oni omogućuju realizaciju principa jednakog prava na rad. Princip otvorenog članstva, prema tome, apstraktno važi i za samoupravnu radnu asocijaciju. U realizaciji, međutim, kao i u slučaju zadruga, ovaj princip nailazi na ograničenje. U zadrugi je ovo ograničenje manje s obzirom da zadrugar-sitni sopstvenik s manje egzistencijalne neophodnosti teži udruživanju, te stoga ne mora savladavati konkurenciju kao što to mora činiti radnik-proleter

Princip otvorenog članstva postaje delatan onda kada se između sitnih vlasnika poveća konkurencija pod pritiskom ekonomske nužde, a tada se i u zadrugi javljaju centripetalne sile koje dovode do zatvaranja udruženja radi zaštite članova. Po toj tendenciji zatvaranja, zadruga i samoupravna radna asocijacija su slične. No u ispoljavanju ove tendencije postoje bitne razlike između ovih tipova proizvodno-ekonomskih odnosa. Prosperitet, ekspanzija proizvodnje širi mogućnosti realizacije principa prava na rad, jačajući integracione procese i izazivajući širenje samoupravne asocijacije. Zadruga se u takvim okolnostima zatvara, jer efekte prosperiteta nastoje da iskoriste postojeći članovi zadruga. Zbog toga u proizvođačkom zadrugarstvu deluje snažna tendencija preobražaja u kapitalistička preduzeća — male kartele.¹¹ Prema tome se princip otvorenog članstva u socijalizmu mora posmatrati konkretno, u njegovoj realizaciji, kroz društveno-ekonomski karakter tendencije zatvaranja zadruga koja rađa konflikte, diferencijaciju i nesocijalističke efekte. U tom pogledu samoupravna radna asocijacija je očigledno tip produkcionih odnosa koji doslednije realizuje princip otvorenosti nego zadruga.

Istorija seljačkih radnih zadruga u Jugoslaviji dokazuje neostvarivost apsolutne primene principa otvorenog članstva u zadrugi. Masovno udruživanje sitnih seljaka, koje se faktički svodilo na ekonomski abnormalnu koncentraciju radne snage, negiralo je osnovnu svrhu samog zadružnog udruživanja. Umesto poboljšanja privrednog položaja seljaštva, doveden je u pitanje ranije ostvareni položaj, i to zbog zazorne nezaposlenosti i demoralizacije zadrugara. Princip otvorenog članstva u zadrugarstvu očigledno predstavlja izraz utopijskog socijalizma sitnorobnih proizvođača.

Između zadružnog principa demokratske uprave i načina upravljanja samoupravnim radnom asocijacijom nema bitnih razlika. Samoupravne ra-

¹⁰ »Biće smatrano zadrugom, bez obzira na njegov pravni sistem, svako udruženje lica koje ima za cilj poboljšanje privrednog i društvenog položaja svojih članova, i koje primenjuje ročdelske principe a posebno one koje se tiču: 1) dobrovoljnog pristupa članova, 2) demokratske uprave obezbeđene putem izbora organa uprave od strane članova, sprovedenih slobodno i na principu ravnopravnosti, 3) podele viška između članova prema njihovom udelu u obrtu i uslugama zadruga i 4) ograničenog ukamaćivanja udela«. Naveo K. Bočar u zborniku: *Zasady spółdzielcze we współczesnym świecie*, Warszawa, 1966, str. 31.

¹¹ E. Hasselmann: *Načela ročdelskih zadružnih pionira*, Beograd, 1936, str. 17. R. Hilferding takođe ocenjuje većinu poljoprivrednih zadruga u kapitalizmu kao »kartele u malom«. *Finansijski kapital*, Beograd, 1958.

dne jedinice obezbeđuju čak potpuniju realizaciju ovog principa nego sama zadruga. Ova sličnost izaziva najviše kritike na račun navodne zadrugarske biti samoupravnog modela socijalističke organizacije proizvodnje.¹²

Neposredna demokratija na kojoj se zasniva samoupravljanje moguća je, po gledištu »tehnokrata«, u malim radnim jedinicama-primarnim grupama, što osuđuje samoupravni model socijalizma na egzistenciju samo u uslovima sitnih, zanatskih proizvodnih ateljea. Po ovim gledištima, težnja da se podruštvljeni višak društvenog rada dovede pod ekonomsku i političku kontrolu radnika, mora izazvati pozadruženje socijalizma. Ova gledišta sa stano- višta tejljorističkih proizvodnih odnosa koji nastaju u uslovima automatizo- vanje tehnologije sa neprekidnom trakom i krajnjom specijalizacijom i ali- jenacijom radnika kao akcesorije automata. Međutim, razvoj automatizacije ka epohi trajno tekuće tehnologije koja oslobađa radnika i reintegriše rad,¹³ otvara perspektivu intenzivne neposredno-demokratske, permanentne komu- nikacije radnike u samom procesu proizvodnje

Osim ovog tehnološkog argumenta, jugoslovenska praksa otkriva dej- stvo radničko-samoupravnih političkih inicijativa izvan užih radnih kolekti- va (štrajkovi). Iako u tom procesu još ima mnogo kočjećih faktora,¹⁴ klasni pritisak radnika na društveni sistem izaziva laganu evoluciju samoupravlja- nja ka »od dna do vrha« izgrađenoj integralnoj samoupravnoj socijalističkoj demokratiji.

Konačno, zadružni princip podele viškova (dobiti) između članova za- druge na takav način da nijedan član ne prisvaja koristi na račun drugih, dobija u mnogo konkretnijim i razvijenijim formama izraz u dohodovnim odnosima na kojima se zasniva samoupravna privredna organizacija. For- miranje dohotka pod neposrednom kontrolom članova samoupravnih rad- nih jedinica i njihova participacija u odlučivanju o raspodeli dohotka na fondove za proširenu reprodukciju i fondove zajedničke potrošnje može se efikasnije sprovesti u interesu većine članova radne jedinice nego što je to slučaj sa zadrugom u kojoj je uticaj pojedinih ekonomski snažnijih zadru- gara u krajnoj liniji odlučujući činilac raspodele.

Udeo članova samoupravne jedinice u dobiti kroz različite oblike ličnog prisvajanja ostvaruje se teže i kroz mnogobrojne posredujuće odnose nego što je to slučaj sa participacijom zadrugara u dobiti srazmerno njihovim individu- alnim transakcijama sa zadrugom. Alikvotni deo ličnog dohotka radnika koji prevazilazi vrednost njegove radne snage, zavisao je od mnogobrojnih uti- caja koji izražavaju njegovu zavisnost od kretanja ukupnog podruštvljenog rada. Za sada na taj deo ličnog dohotka radnika u velikoj meri utiču biro- kratsko-monopolistički faktori, kao i snažni ostaci sitnosopstveničke stihije. U zadruzi su ovi odnosi jednostavniji. Ova jednostavnost i neposredna mer- ljivost individualnog udela zadrugara u dobiti izraz je nižeg stepena po- društvljenosti zadružne svojine.

Koncepcije novog zadrugarstva

Kritičari dosadašnjeg jugoslovenskog zadrugarstva smatraju preobražaj zemljoradničkih zadruga u samoupravna socijalistička preduzeća glavnim argumentom svog zahteva za obnovu klasičnog zadrugarstva. Njihova argu-

¹² V. Rus: »Problem participativne demokratije«, *Smisao i perspektive socijalizma*, Zagreb, 1965, str. 209.

¹³ R. Blauner: *Worker and His Factory*, Boston, 1958.

¹⁴ V. Rus, op. cit., str. 216.

mentacija polazi od činjenice da se posle reforme od 1965. godine u okviru kooperacije jasno diferenciraju ekonomski interesi radnog kolektiva zadruge i kooperanata-seljaka, što se manifestuje kao konfliktni razvoj proizvodnih i ekonomskih odnosa u kooperaciji. Oni ne ulaze u dublje uzroke ovih konflikata, tj. ne uvažavaju činjenicu da se razvoj kooperacije u najnovije vreme odvija u znaku borbe društvenih i privatnih interesa oko uticaja na kreiranje viška rada, nego stvaranjem nove zadruge-asocijacije¹⁵ teže neposrednom ukidanju konfliktnih manifestacija ove borbe interesa.

Još je 1965. godine povodom kolebanja u vezi sa perspektivom proizvodne saradnje E. Kardelj ukazao na »pojavu da su se tako reći ujedinile dve krajnosti: jedna, da mi uglavnom treba da se bavimo organizacijom i unapređenjem poslovanja socijalističkih gazdinstava, a da privatnog seljaka prepustimo samog sebi, i, druga, koja je povezana s tim, i koja je zaostala i — čak reakcionarna — da se orijentišemo samo na privatna seljačka gazdinstva jer navodno, orijentacija na krupna socijalistička gazdinstva nije dala dobre rezultate«.¹⁶

Prvo, dogmatsko i statično gledište o putovima socijalističkog razvoja jugoslovenske poljoprivrede uglavnom je potisnuto iz aktuelne političke misli. Samim tim je kritika zadruga kao organizatora kooperacije sa etatističkog stanovišta skinuta s dnevnog reda. No, zato je tim ozbiljniji uticaj drugog, liberalističkog stanovišta koje u aktiviranju privatne akumulacije vidi »carski« put koji rešava probleme jugoslovenske poljoprivrede.¹⁷

Koncepcija novog zadrugarstva, koja dovodi u pitanje opravdanost proizvodne saradnje i zadruge kao socijalizacionog mehanizma ugrađenog u taj sistem, predstavlja konzekvencu pomenutog liberalističkog pristupa seljačkoj poljoprivredi. Prema ovom gledištu, u uslovima visokih cena poljoprivrednih proizvoda, velike i nedovoljno iskorišćene potencijale seljačke poljoprivrede moguće je aktivirati samo ukoliko zadruga postane izraz jedinstvenih interesa udruženih predstavnika individualnih seljačkih gazdinstava. Takva zadruga ne može biti socijalističko preduzeće jer zadrugari »istovremeno ostaju da rade i privređuju svaki posebno na svom gazdinstvu, sa svojim sredstvima i rizikom«.¹⁸ U takvoj zadruzi društveno-ekonomsku ulogu pojedinih grupa zadrugara određuje njihova ekonomska snaga.

Dominacija interesa seljaka zadrugara da plasiraju svoju robu »ponekad i bez obzira na dobit«,¹⁹ u takvoj zadruzi ukida konflikt između samoupravnog radničkog kolektiva, koji se rukovodi principom maksimalizacije dobiti, i seljaka-zadrugara. Radni kolektiv zadruge u novom udruženju ne može održati sadašnju vodeću poziciju, on se mora preobraziti u servis zadrugara, a »sredstva kojima kolektiv sada raspolaže, koja i nisu bila isključivo name-

¹⁵ »Zadruga kao preduzeće koje organizuje kooperaciju postala je sama sebi cilj što je uzrok njene stvarne krize. Ta kriza je dokaz potrebe za stvaranjem novih zadruga, zadruga u kojima će biti uspostavljeni novi odnosi, ne više odnosi saradnje između zadruge i poljoprivrednih proizvođača, nego saradnje poljoprivrednih proizvođača u okvirima zadruge«. S. Sivčev: »Individualno poljoprivredno gazdinstvo i zadruga«, *Socijalizam*, Beograd, 9/1970, str. 1153.

¹⁶ Reč u diskusiji na sastanku Komisije CK SKJ za društveno-ekonomski i političke odnose u privredi (18—20. oktobra 1965), *Društveno-ekonomska i politička pitanja u razvoju poljoprivrede i sela*, Beograd, 1966, str. 465.

¹⁷ »Jedan od ključnih problema pred kojima se danas nalazi naša poljoprivreda nije odnos takozvanog privatnog i društvenog sektora, različitost i šarolikost svojinskih odnosa, već stimulacija onih proizvodnih snaga u poljoprivredi koje društvu mogu dati najviše, bez obzira na karakter svojine nad sredstvima za proizvodnju . . . Očigledno je da fetiš (društvene — A. R.) svojine još stoji kao svojevrsna kočnica bržeg razvoja proizvodnih snaga.« S. Sivčev: »Individualno poljoprivredno gazdinstvo i zadruga«, *Socijalizam*, Beograd, br. 9/1970, str. 1152.

¹⁸ M. Kovačević: »Pokretanje nekih pitanja oko menjanja zakona o poljoprivrednim zadrugama«, *Treće savetovanje o kooperaciji u poljoprivrednoj proizvodnji*, Zagreb, 1969, str. 13.

¹⁹ Isto, str. 10.

njena njima nego pre svega za unapređenje sela«, moraju biti stavljena pod kontrolu udruženih individualnih proizvođača.²⁰ Upravljanje ovakvom zadrugom-asocijacijom» predstavnika individualnih gazdinstava« mora se zasnivati na zadrudnoj demokratiji.

Iako odbija prigovor zbog »klasične« forme zadruge i ističe da je važnija sadržina koju uslovljava »celokupni društveni i privredni razvitak i snaga samog sistema«, ova koncepcija zadrugarstva se suštinski zasniva na oceni da neposredni pristup socijalizaciji individualne seljačke poljoprivrede u sadašnjim jugoslovenskim prilikama nije ostvarljiv, da je još daleko trenutak kada će biti moguće realizovati razvijene socijalističke oblike na selu i da je zbog toga potrebno osloniti razvoj pretežnog dela poljoprivrede na »klasičnog individualnog tj. sitno-robnog poljoprivrednog proizvođača i vlasnika«. ²¹ U ovoj argumentaciji je očigledna protivrečnost. Nova zadruga treba da predstavlja doprinos razvoju samoupravnog socijalističkog sistema, da obezbedi integraciju seljaštva u taj sistem. Istovremeno se teži konstituisanju zadrugarstva kao specifičnog sitnovlasničkog sistema koji treba da produži egzistenciju sitnih vlasnika putem njihove samozaštite pred dominacijom ekonomski mnogo jače i organizovanije industrije, trgovine itd. Ova protivrečnost ne bi postojala samo u slučaju ako bi se i sam socijalistički samoupravni sistem smatrao za vrstu zadrugarstva.²²

Analiza praktične argumentacije koju daje koncepcija novog zadrugarstva takođe otkriva niz protivrečnosti te koncepcije. Prigovor kritičara sadašnje jugoslovenske zadruge da radni kolektivi tih organizacija vrše diskriminaciju sitnijih gazdinstava prilikom razvijanja kooperacije — čime krše bitni zadrudni princip otvorenog članstva, nije održiv. S jedne strane tome protivreči bitni stav same koncepcije prema kome »ekonomska uloga pojedinih članova zadruge i grupa« treba da zavisi od njihove ekonomske snage, a s druge strane sama praksa pokazuje da do pomenute diskriminacije dolazi i pored toga što na upravljanje sadašnjim jugoslovenskim zadrugama imaju dominantan uticaj upravo predstavnici sitnih seljačkih gazdinstava. Ovu drugu tvrdnju dokazuje struktura organa upravljanja u poljoprivrednim zadrugama u 1970. godini. (Vidi tabelu 1.)

Tabela 1

Članovi organa upravljanja u zadrugama prema veličini zemljoposeda, Jugoslavija 1970.

Kategorija zemljoposeda	Zadrudni savet		Upravni odbor	
	Zadrugari	Radnici	Zadrugari	Radnici
Ukupno	13.528	15.216	2.783	5.606
Bez zemlje	405	6.735	169	2.751
Ispod 2 ha	2.422	4.177	552	1.374
Od 2 do 5 ha	5.402	3.216	1.080	1.164
Od 5 do 10 ha	4.629	1.025	844	296
Preko 10 ha	670	63	138	21

Izvor: *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije 1950—1970*, Beograd, SZS, 1971, str. 34.

²⁰ Isto, str. 14.

²¹ Isto, str. 12.

²² Pored spomenutog američkog politekonomiste P. Svizija, takvu pretpostavku o mogućnosti »degeneracije samoupravljanja u neku vrstu kapitalističkog zadrugarstva« usled fiksiranja robnonovčanih odnosa, čini i M. Marković. »Socijalizam i samoupravljanje«, u zborniku *Smisao i perspektive socijalizma*, Zagreb, 1965, str. 70.

Iako to ideološki ne postulira, nova zadruga faktički može biti samo asocijacija farmerizovanih seljaka. Pravo prvenstva u »uslugama, nabavkama i plasmanu proizvoda« i na toj osnovi »veća prava da bude biran i da bira organe upravljanja, i da, bez ikakvih ograničenja, raspolaže dohotkom stvorenim u njegovoj radnoj jedinici, kao i da upravlja i odlučuje o svim drugim poslovima u zadruzi«,²³ izražavaju prirodne proizvodne i ekonomske odnose sitnorobnih proizvođača u ekspanziji. Prema tome, nova zadruga ne može da izbegne zakonitost preobražaja udruženja u preduzeće, s tim što bi, kako izgleda, novi tip zadruga morao da bude bliži karakteru »kulačkog gnezda« nego sadašnja zemljoradnička zadruga zasnovana na društvenoj svojini i dominaciji krupne socijalizovane proizvodnje nad seljačkim gazdinstvom

Zadruga — socijalizacioni mehanizam kooperacije

Liberalistička kritika zadrugarstva kao socijalizacionog mehanizma kooperacije s pravom razlikuje samoupravno socijalističko preduzeće od kooperativnog udruženja sitnih robnih proizvođača-privatnih vlasnika zemlje. Greška ove kritike je u tome što ne vidi sposobnost zadruge kao samoupravnog preduzeća koje postepeno socijalizuje sitne zemljovlasnike, da iskoriste prirodnu društveno-ekonomsku diferencijaciju sitnih robnih proizvođača u uslovima socijalističke robne proizvodnje.

Diferencijacija seljaštva, deagrarizacija i »rastvaranje« većine nasuprot postepenoj supsumaciji manjine efikasnih sitnih robnih proizvođača u poljoprivredi, pod vladajući samoupravno-socijalistički sistem proizvodnje, je *zakonitost* razvitka koju nikakav samozaštitni sistem odnosa sitnih proizvođača ne može da negira. Asocijacionistički pokušaj da se spasi celokupno seljaštvo pred supsumacionim dejstvom (a to znači dominaciju efikasnijih nad zaostalim proizvođačima) samoupravnog socijalističkog načina proizvodnje, predstavlja iluziju koja može da uspori procese integracije seljaštva u socijalizam.

Bitna karakteristika samoupravnog socijalističkog preduzeća jeste u tome što omogućuje stvarnu integraciju širokog kruga neposrednih proizvođača koje diferencijacija sela istiskuje iz poljoprivrede. Nedaća sadašnjih zemljoradničkih zadruga upravo i jeste u tome što su one opterećene velikom masom seljaka-radnika koji poseduju mala gazdinstva, na njima obrezbeđuju pretežan deo dohotka za pokriće potrošnje, a u zadruzi nastoje da obezbede pogodnosti kooperacije, deo novčanog dohotka potrebnog za podmirenje obaveza prema društvu, te socijalno-zdravstveno obezbeđenje. Ovaj socijalni faktor u razvoju zadruga deformiše ekonomske i proizvodne odnose u kooperaciji i ograničava samoupravno-socijalistički razvoj zadruga.

Osim dela uglavnom sitnih seljaka-radnika članova radnih kolektiva zadruge, svojom aktivnošću ova organizacija obuhvata još tri sloja današnjeg jugoslovenskog sela.

Prvo, to je relativno najširi sloj seljaka-kooperanata koji kooperaciji sa zadrugom zahvaljuju svoj opstanak kao robnih proizvođača (delimično i kao naturalnih proizvođača: to su industrijski radnici-seljaci, penzioneri, domaćice, itd.). Pritisak ovog sloja seljaštva utiče na municipalizaciju društvene svojine koju akumulira zadruga, posredstvom prelivanja dohotka u

²³ Na principima novog zadrugarstva organizovane su još 1967. godine eksperimentalne zadruge u području Kragujevca. O iskustvima ovih eksperimenata govorio je M. Lazarević na III savetovanju o kooperaciji u poljoprivrednoj proizvodnji u Novom Sadu. Op. cit., str. 23.

komunalije (izgradnja puteva, vodovoda, kulturni život, itd.). Ovaj sloj kooperanata teži ka obaranju cena usluga zadrudne mehanizacije; inače je veoma nestabilan isporučilac ugovorenih roba, teško podnosi kreditne obaveze, što sve potkopava zdravu ekonomiku zadruga. Zbog toga se zadruga nastoji zaštititi od sitnosopstveničke »socijale« ovoga sloja kooperanata, razvijajući kooperaciju sa njima u delatnostima koje dozvoljavaju totalnu supsumpciju. Razumljivo, ograničenost zadrudnog kapitala zahteva selektivnu kooperativnu politiku zadruga prema ovom sloju seljaštva. Ovaj sloj seljaštva se posredstvom zadrudne delatnosti preobražava u tzv. *Vertragbauere*, a od izvesnog nivoa supsumacije potpuno se integrišu u radni kolektiv zadruga.

Drugo, posredstvom kooperacije (zakup, usluge) sličan se odnos razvija i između zadruga i sloja degradiranog seljaštva, tj. ostarelih seljaka nesposobnih za robnu proizvodnju, itd. Ovaj problem degradiranog seljaštva zadruga svakako ne može rešiti bez pomoći društva u celini, tj. bez preliivanja dohotka od drugih kategorija seljaštva, ili čak iz vanagrarnih sektora društvene privrede.²⁴

Treće, relativno je uzak sloj snažnih kooperanata-robnihi proizvođača koji raspolažu obrtnim, a u posljednje vreme i fiksnim kapitalom, kojima zadruga iz ekonomskih razloga daje privilegije u momentu kada usahnu izvori jeftinog kredita. To je sloj seljaka koji je u stanju da do izvesnog nivoa razvija komercijalno farmerstvo. Upravo ovaj sloj seljaka u kooperaciji nalazi pun interes ukoliko se ona zasniva na čistom računom, dugoročnim ugovorima i jasnim tržišnim odnosima. Ovaj sloj seljaka-kooperanata nerado prihvata totalne oblike kooperacije, pogotovo ne sa zadrugom u kojoj dominira interes sitnog seljaštva, zainteresovanog za plasman svake količine svojih slučajnih robnihi viškova. Samo špekulantsko-kulački elementi ovoga sloja seljaštva mogu naći interes u mutnoj »asocijaciji« — kroz eksploataciju slabijih članova udruženja i nametanje svojih konzervativnih interesa (jačanje privatističke pozicije umesto razvoja moderne materijalne baze visokoproduktivnog rada).

Očigledno je da zadruga, ukoliko treba da obavlja funkciju socijalizacije, mora obezbediti proizvodne i ekonomske odnose kroz svoju organizaciju, a oni će značiti potpunu afirmaciju njene samoupravno-preduzetničke suštine.

Prvo, to znači da se mora poći od činjenice da su interesi pojedinihi slojeva seljaštva različiti i da zbog toga zadruga mora biti polivalentna organizacija. To znači da ona mora biti sposobna da usmerava procese diferencijacije seljaštva, supsumirajući putem kooperacije one delove seljaštva koji imaju perspektivu da postanu »sistemske naslednici« seljačke poljoprivrede, i integrišući (socijalizujući) neposredno one delove koji po svojim ekonomskim i društvenim karakteristikama (razdvojeno vlasništvo na zemlju od njenog ekonomskog realizovanja) već spadaju u radničku klasu. U takvoj zadrugi se princip otvorenog članstva ispoljava konkretno, u zavistnosti od stvarnih ekonomskih mogućnosti ostvarenja jednakog prava na privređivanje. Što su ekonomske mogućnosti realizacije toga prava manje, to je zadruga otvorenija prema širem krugu kooperanata. Istovremeno je ekonomska sadržina ove otvorenosti siromašnija, obuhvata odnose koji rizik prevladavaju na slabije partnere, pravo samoupravljanja ostaje apstraktna

²⁴ Pokušaj da se pitanje seljaka-staraca reši otkupom zemlje dovodi do tzv. socijalnog ugara. Zemlja je otkupljena, ali se ne obrađuje jer je izraubovana, i eksploatacija se za sada ne isplaćuje.

pravna forma. Takav je proces uostalom bitna objektivna tendencija razvoja svakog udruženja sitnih proizvođača, pa je ni jugoslovensko zadrugarstvo ne može zaobići.

Drugo, usled postojanja različitih interesnih grupa u seljaštvu, bez čvrstog oslonca na društvene fondove modernih sredstava za proizvodnju, zadrugarstvo bi se razbilo u mnogobrojne ortačko-kooperativne organizacije koje bi međusobno konkurisale, iz čega se nužno rađa dominacija jačih nad slabijima. Postojanje modernog, koncentrisanog socijalističkog preduzeća kao jezgre zadržane delatnosti na selu, omogućuje da se društveno usmeravaju konflikti koji prate diferencijaciju seljaštva. Rukovođen ekonomskim zakonitostima, radni kolektiv zadruge teži posepenom proširenju svoje delatnosti na pojedinim segmentima proizvodnje u poljoprivredi. U tom smislu on razvija kooperaciju, vršeći ispočetka supsumaciju sitnih robnih proizvođača, dajući im na taj način oslonac u konkurenciji sa farmerizovanim individualnim proizvođačima. Socijalni status tzv. zadržanog *Vertragbauera* je u svakom slučaju bolji nego status degradiranog seljaka koji ostaje na milost i nemilost farmera, špekulanata itd.

Bez finansijske, pa i administrativne pomoći²⁵ društva, tj. države koja u socijalizmu zastupa interese krupne podruštvljene privrede, zadrugarstvo se ne može razvijati. To shvataju i teoretičari novog zadrugarstva.²⁶ Razumljivo je da opšti odnos društvenih snaga u socijalizmu ne može dovesti do toga da se podruštvljeni višak rada ponovo privatizuje, bilo kroz finansiranje jačanja krupne privatne svojine u poljoprivredi (farmerizacija), bilo kroz prelivanje dohotka u standard dela seljaštva koje nema perspektivu da se razvije u visokoproduktivni deo socijalističkog društva. Jedan od bitnih nedostataka i slabosti današnje zemljoradničke zadruge u Jugoslaviji predstavlja upravo takvo prelivanje društvenog dohotka u seljačku potrošnju.

Ulozi zadruge kao socijalizacionog mehanizma kooperacije odgovara organizacija po modelu opšte zadruge »kao krupne organizacije koja nije centralizovala poslove u središtu, već ih razgraničila horizontalno i vertikalno na samoupravnim principima i raspodeli dohotka, prema učešću u njegovom formiranju, ali po ekonomskim jedinicama i proizvodima.«²⁷ Organizacija zadruge, što je praksa manje-više već prihvatila, sadrži razgranat sistem sprege zadržanog kolektiva sa seljačkom poljoprivredom. Kooperativni pogoni (uglavnom sa statusom radnih jedinica) postoje u svim fazama agribusinessa: u primarnoj poljoprivrednoj proizvodnji, u prometu poljoprivrednih proizvoda i u preradi tih proizvoda. U glavnim poljoprivrednim regionima Jugoslavije većina zadruge su u stvari agribusiness-modeli koji vertikalno integrišu seljačku poljoprivredu na svom području. No zadruge istovremeno obavljaju i funkcije potrošačko-snažbevačkih, kreditno-štednih, pa i nekih drugih oblika zadruge.

Samoupravni sistem omogućuje jugoslovenskim zadrugama da potrebama sela, kao tradicionalne zajednice (community), prilagode zahteve privrednog preduzeća. U svakom slučaju zadruge uspeva da organizuje svoj

²⁵ »U nedostatku drugih sredstava, kojima bi društvo bilo sposobno da da određenu podršku zadrugama kao društvenim organizacijama poljoprivredne proizvodnje na privatnom sektoru, ono im je dalo monopol u otkupu poljoprivrednih proizvoda.« E. Kardelj: *Društveno-ekonomska i politička pitanja u razvoju poljoprivrede i sela*, str. 463.

²⁶ »Po ovim gledištima valjalo bi doneti niz mera koje bi bile ne samo zakonski podržane i usaglašene, već bi za njihovo sprovođenje bilo potrebno da se obezbedi i određena politička klima.« S. Cukanović: *Zemljoradničko zadrugarstvo u agrarnoj politici Jugoslavije*, str. 183.

²⁷ M. Ivanović: »Reč u diskusiji«, *Treće savetovanje o kooperaciji u poljoprivrednoj proizvodnji*, str. 32.

pogon, ili bar obračunsku jedinicu koja je u stanju da deluje kao jezgro podružtvljanja zemljišta, kao mašinsko-traktorska stanica i središte inovacionih delovanja svojih stručnjaka. Razumljivo je da u praksi — a naročito u slučaju patuljastih zadruga koje ne raspolažu snažnim fondovima društvenih sredstava za proizvodnju nego su zavisne od svoje trgovačke delatnosti — i pored svoje blizine seljacima, zadruge ne uspeavaju da obave sve bitne funkcije, posebno ne funkciju intenziviranja supsumacije seljačke poljoprivrede, sve do njihove potpune integracije u samoupravno socijalističko preduzeće.

Na kraju treba istaći da bitni problem jugoslovenskog zadrugarstva kao socijalizacionog mehanizma predstavlja izgradnja radne jedinice kooperacije koja treba da omogućí intenziviranje supsumacije individualnih poljoprivrednih proizvođača koji imaju perspektivu da se razviju u »sistemske naslednike« seljačke, nekapitalističke poljoprivrede. Dilema je u tome kako da se akumulacija koju postižu efikasni robni proizvođači u individualnoj poljoprivredi, orijentiše ne u pravcu farmerizacije tih proizvođača, nego u pravcu njihove postepene integracije u samoupravno socijalističko preduzeće, čiji je današnji oblik — kooperativna radna jedinica zadruge, poljoprivrednog dobra, kombinata, prerađivačke ili trgovačke organizacije.

Summary

CURRENT THEORETICAL PROBLEMS OF YUGOSLAV AGRICULTURAL CO-OPERATIVES

The author tries to interpret the questions raised during recent discussions on Yugoslav agricultural co-operatives in the light of E. Kardelj's theory on agricultural co-operatives. In the first section of his article the author sums up the principal views of that theory and states that the agricultural co-operative is not the aspired ultimate model of socialist development in rural communities. Therefore from the point of view of Kardelj's theory the disappearance of the characteristics of the co-operative as an association of co-operating members, and the strengthening of its characteristics as an enterprise cannot be critically assessed. What is called the Yugoslav 'co-operative question' can be treated exclusively as a question of the possibility of the development of group economic operation by private farmers on the principles of workers' self-management. However, this type of enterprise need not necessarily be organized on the co-operative model.

The author then discusses the various aspects of agricultural co-operatives as a factor of co-operation between self-managed socialist enterprises and a number of peasant households. He states that the system of socialist enterprises, in which workers' self-management is developed, must not be identified with co-operative farming. Co-operative principles and the principles of workers' self-management — despite a number of similarities — are not identical. This raises the problem of finding the laws of the transformation of agricultural co-operatives into the system of self-managed socialist enterprises.

Bearing in mind this nature of the Yugoslav co-operative problem, the author takes a critical view of the concept which calls for a simple reconstruction of the classical agricultural co-operative while at the same time neglecting the problem of setting up this type of collective enterprise on the principle of workers' self-management. This problem cannot be solved by the classical type of co-operative, which thus cannot be regarded as a special form of socialist evolution which could develop without conflicting with the self-managing system of economic operation. Starting from this basic view, the author discusses the elements of the concept of agricultural co-operative according to which in the system of self-managed socialist economic operation co-operatives may take over the functions

of a socializing mechanism. The co-operative can become a kind of group enterprise of associated private farmers capable of a regular production of goods. It cannot avoid the processes of agro-industrial integration which turns in into a factor of the subordination of private agricultural producers to the great agro-industrial integrational unit. In developing its character as a self-managing enterprise, the co-operative may become a factor of the real integration of private smallholders with the system of socialist economic operation. In fact, the problem which theory should deal with more thoroughly is how to ensure that group enterprises of associated private farmers evolve from the co-operative form to the self-managing form of economic organization.

Резюме

АКТУАЛЬНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ В ЮГОСЛАВИИ

Автор статьи пытается толковать вопросы обсуждаемые до настоящего времени в дискуссиях о югославской сельскохозяйственной кооперации в свете теории Карделя о сельскохозяйственной кооперации. В первом разделе автор подводит итоги общих позиций упомянутой теории и утверждает на основании этой теории что сельскохозяйственная кооперация не является цельным образцом социалистического развития села. С точки зрения теории Карделя, падение отличительных свойств кооператива как объединения кооператоров-потребителей и усиление его предпринимательских характеристик нельзя критически оценивать. Проблему кооперативов в Югославии можно обсуждать исключительно как вопрос возможности развития коллективного приобретения единоличников на принципах рабочего самоуправления, а такой тип предприятий не должен всегда организоваться по образцу кооперативов.

Во втором разделе автором рассмотрены разные виды сельскохозяйственной кооперации как фактора кооперации самоуправляющихся социалистических предприятий с большим числом сельских хозяйств. Он утверждает, что систему социалистических предприятий в которых развивается рабочее самоуправление нельзя отождествлять с кооперацией. Кооперативные принципы и принципы рабочего самоуправления несмотря на многие сходства не могут быть приняты как идентичные. Из этого следует проблема поставления закономерности преобразования сельскохозяйственной кооперации в систему самоуправляющихся социалистических предприятий.

Исходя от такого характера проблемы югославской кооперации, автор критически обсуждает концепции требующие более доступного обновления классической сельскохозяйственной кооперации обходя проблему создания такого вида коллективного приобретения на принципах рабочего самоуправления. Проблему классической кооперации нельзя решить вследствие чего кооператив не может представлять собой вид социалистической эволюции имеющий возможность развиваться без столкновений с самоуправляющейся системой приобретения. На этой основной позиции автор развивает элементы концепции сельскохозяйственной кооперации по отношению к которой в системе самоуправляющегося социалистического приобретения кооператив может принять обязанности социализированного механизма. Кооператив может стать видом коллективного приобретения объединенных единоличников способных к нормальному товарному производству. Кооператив не может обойти процессы агропромышленной интеграции в которых преобразуется в фактор субординации единоличных производителей в большом агропромышленном интеграционном целом. Благодаря укреплению его самоуправляюще-приобретательскому характеру кооператив может стать фактором действительном интеграции мелких землевладельцев в системе социалистического приобретения. Проблема требующая от теории более глубоко толкования заключается в обеспечении эволюции коллективного приобретения единоличников от кооперативных к самоуправляюще-рабочим видам хозяйственных организаций.